

ФУНКЦІОНАЛЬНЕ ПРИЗНАЧЕННЯ ЗАКОННОСТІ

Порівняльний аналіз юридичної літератури, виданої до і після 90-х років з проблем законності, дає підстави для невтішних висновків. По-перше, значно знизився науково-теоретичний інтерес до її дослідження. Якщо в 60—80 рр. присвячені їй видання складали цілий масив¹, уступаючий, можливо, тільки проблематиці праворозуміння, то в останні п'ять років їх кількість обмежується поодинокими статтями, окремими главами підручників, навчальних посібників. По-друге, за останні роки відсутня істотна новизна при висвітленні проблем законності. В старій теоретичній «упаковці» тлумачаться її основні аспекти, зокрема, система вимог тощо. Таке становище різко суперечить не тільки власному надзвичайно високому номенклатурному статусу законності в понятійному ряду загальної теорії права, а й вирішенню кардинальних завдань, що стоять перед країною, по формуванню громадянського суспільства, розбудові демократичної правової держави. Тому було б закономірним досягнення рішучого повороту юридичної науки до дослідження законності.

Сьогодні є всі підстави розпочати розробку теорії законності з дослідження її функціонального призначення. Між тим теоретичний аналіз законності через призму її функцій навіть не розпочатий, і є, по суті, зяючою прогалиною в її теоретичному полі. Про функції законності не згадує жодна монографія, підручник або ж стаття. Термін «функція» можна зустріти лише як мимохідь використане, при її загальній характеристиці, в контексті слово².

Немає необхідності зупинятись на різноманітних причинах такого постійно стійкого руху наукової думки в обхід цієї, однієї із сутнісних проблем законності. Між тим з методологічної точки зору вже дискурсивне (логічне) розуміння законності об'єктивно вимагає дослідження функцій законності. Особлива це стає зрозумілим на фоні того, що законність визначається як самостійне суспільно-правове явище, однопорядкове з правом, державою, демократією³. Звичайно вона може проявити себе у такій якості лише шляхом

¹ Див. монографічні дослідження: *Строговича М. С., Александрова Н. Г., Самощенко І. С., Рабіновича П. М., Лукашової Є. О.* та ін.

² Див.: *Витрук Н. В.* Законность: понятие, защита и обеспечение // *Общая теория права.* Курс лекций / Под. ред. В. К. Бабаева. Нижний Новгород, 1993. С. 515.

³ Див.: *Алексеев С. С.* *Общая теория права.* М., 1994. С. 187, 192.

здійснення певних функцій. На протязі тисячоліть існування державно-організованого суспільства законність виконувала і виконує функцію по забезпеченню впливу права (законів) в людському соціумі. Саме через цей вплив право стає інструментом внесення в суспільні відносини урегульованості та упорядкованості. Крім того, при всій різноманітності підходів до поняття законності, загально визнаним є погляд на неї як систему певних вимог, що, на думку деяких авторів, складають її субстанціональні елементи¹. Подібна констатація могла б стати, але так і не стала трампліном до дослідження законності як функціонального явища. Подібне нехтування функціональним аспектом законності є прямим алогізмом, оскільки згідно з теорією систем кожній з них іманентно притаманні цілісність, структура, функції². Звідси об'єктивно випливає висновок: законність як система принципів та вимог не може бути їх простою сумою, статичним, недіючим набором елементів. Вона є фактично завжди функціональним явищем. Якщо принципи і вимоги законності потребують від учасників суспільних відносин певного способу поведінки (дій, діяльності), то функції дають уявлення про основні напрямки впливу її на державно-правову, суспільно-політичну дійсність.

Аналізу законності як функціонального явища вимагає її власний статус в системі державно-правових явищ. Історико-ретроспективний погляд дає можливість щодо західних країн, беручи до уваги функціональне призначення законності, презуміювати розподіл всієї історії розвитку державно-правової дійсності цивілізованих країн на два періоди. Перший — з моменту виникнення державно-організованого суспільства до XVII ст., який характеризується пануванням сили державної влади над силою права, держави над суспільством, особою. Тут законність виступає лише виразом загальної обов'язковості правових норм (законів). Помітною рисою тут є існування поруч з нею свавілля і застосування самої законності для здійснення свавілля. Другий період — з моменту формування громадянського суспільства, виникнення відповідної йому правової державності (XVII—XVIII ст.ст.) і до теперішнього часу. Йому властиве: ствердження панування сили права над силою держави, пріоритет особи, суспільства над державою; проголошення неприпустимості існування свавілля поруч із законністю; визнання та забезпечення прав і свобод людини. Законність стає принципом суспільно-політичного устрою — незаперечною за своєю природою вимогою правомірної поведінки

¹ Див.: *Вопленко В. В.* Социалистическая законность и применение права. Саратов, 1983. С. 47—48; *Алексеев С. С.* Вказ. праця. С. 188—189.

² Див.: *Керимов Д. А.* Основы философии права. М., 1992. С. 134.

всіх суб'єктів суспільних відносин. Законність як принцип в процесі правотворчості стоїть як би попереду права, «примушуючи» державу йти шляхом права, створюючи правові за змістом та формою закони, інші правові акти.

Не менш важливою є потреба розглядати законність як функціональне явище з точки зору власного призначення її в правовій державі. Квінтесенцію законності в умовах правової державності складає те, що жодна юридично значуща дія (поведінка, діяльність) суб'єктів суспільних відносин не може бути виключена із сфери законності. Будь-які дії повинні бути предметом оцінки з точки зору законності з метою визначеності їх правомірності або неправомірності. Законність у правовій державі визначає напрямки впливу права в соціумі через дії учасників суспільних відносин. У даному контексті треба відмітити некоректне використання в юридичній науці радянських часів концепції «держави міцної законності» з метою протиставлення її концепції правової держави» як такої, яка була нібито ворожою радянській владі та інтересам робітничого класу. Між тим правова держава є завжди державою законності, в той час як держава законності не завжди буває дійсно правовою. Якщо із сфери законності (її функцій) виводяться дії владарюючих, а самі закони часто є формою освячення беззаконня, то не може бути ніякої мови про державу законності як «вищий» тип державності. В той же час те, що правова держава є завжди державою законності, виразно одержує підтвердження в процесі виявлення та висвітлення окремих її функцій.

Функції законності — це виражаючі її сутність і соціальне призначення основні напрямки її впливу на суспільні відносини. З'ясування впливу законності на розвиток різних сфер суспільного, політичного, правового життя за допомогою категорії «функції законності» дає змогу:

— виявити неоднозначність ролі законності в історії розвитку державно-організованого суспільства;

— розкрити місце законності як в правовій, так і в політичній системі в цілому;

— дати науковий аналіз соціальній цінності законності;

— показати, що в умовах правової державності регулювання поведінки (діяльності) суб'єктів суспільних відносин на підставі принципів та вимог законності носить об'єктивно закономірний самостійний характер;

— з'ясувати найбільш оптимальні власні прояви законності як самостійного явища у її співвідношенні з правом, державою, демократією тощо:

— розкрити на функціональному рівні залежність законності від стану правової культури, правосвідомості суспільства, наявності (або відсутності) досконалої системи права та законодавства, політичного режиму та інших об'єктивно-суб'єктивних факторів;

— найбільш виразно розкрити сутність та соціальне призначення законності — забезпечити формування громадянського суспільства, розбудову правової держави на підставі справедливості, гуманності, демократії;

— визначити найбільш оптимальні шляхи втілення вимог законності в різні правові форми діяльності держави з метою забезпечення: створення правових законів та їх реалізації; панування верховенства права, верховенства закону в системі суспільних відносин; підкорення політичної доцільності праву; пріоритету права перед державою; прав і свобод людини і громадянина з боку державної влади та ін.

Першою серед функцій законності слід назвати регулятивну функцію. В процесі здійснення цієї функції відбувається орієнтація всіх учасників суспільних відносин на здійснення правомірних юридично значущих дій (поведінки, діяльності) в тій чи іншій сфері (суспільного і державного життя). Саме вона дає найбільш яскраве уявлення про законність як самостійно діюче суспільно-правове явище.

Виконання регулятивної функції обумовлено самою сутністю законності як системи вимог — орієнтирів правомірності поведінки (діяльності) держави, її органів, посадових осіб, суспільних структур, громадян. Несучи в собі первинну інформацію про характер поведінки суб'єктів суспільних відносин, яка надає їм якість правомірності, вимоги законності здібні забезпечувати ефективність правотворчої і правореалізаційної діяльності, створення оптимальних варіантів вирішення завдань правового регулювання суспільних відносин.

Не слід ототожнювати регулятивні функції права і законності. Регулятивна функція права в основному полягає у визначенні прав і обов'язків суб'єктів суспільних відносин, їх правового статусу, формулюванні правових принципів, дефініцій тощо. Щодо законності, то вона полягає у визначенні обсягу та змісту їх дій, орієнтації, яким саме чином необхідно себе поводити в процесі правотворчості і правореалізації. При цьому особливість регулятивної функції законності полягає в тому, що її здійснення не виключає необхідності дій суб'єктів права поза межами вимог тієї чи іншої правової норми. Особливо часто такі ситуації виникають в процесі правотворчості та при усуненні прогалин в праві.

Характер регулятивної функції законності залежить від багатьох об'єктивних і суб'єктивних факторів — типу державно-організованого суспільства, політичного режиму, рівня правової культури та правосвідомості тощо. В умовах правової державності, громадянського суспільства законність в своєму історичному розвитку піднімається до самостійної функції регулятора.

Важливе місце в системі функцій законності займає функція забезпечення верховенства права і закону. Законність лежить в основі всіх правових форм діяльності держави. Виконання її вимог є найважливішим показником першості права перед державою, реального підкорення сили держави силі права, панування права у сфері державності. Відносно законотворчості це означає, що в процесі її здійснення повинна бути забезпечена відповідність, з одного боку, праву законів, тобто їх правовий характер, а з другого — відповідність закону всієї системи підзаконних правових актів. Це є гарантією створення ефективно діючої системи права і законодавства. В процесі правозастосування функції верховенства права і закону мають здійснюватись шляхом видання правомірних індивідуально-правових актів. У випадках виявлення розбіжностей між законом і Конституцією або між законом і підзаконним нормативно-правовим актом законність вимагає застосовувати відповідно норму Конституції і закону.

Впливаючи на волю та свідомість суб'єктів — носіїв державно-владних повноважень — законність становить могутню перешкоду на можливості проведення подвійної державної політики при створенні законів та їх реалізації. Вимагаючи від усіх суб'єктів суспільних відносин діяти на принципах верховенства права і правового закону, законність протистоїть такому дуже загрозливому явищу, як правовий популізм, який означає розрив фактичного і юридичного, змісту і форми в праві, є засобом експлуатування правових засобів для досягнення суто політичних цілей. Досвід тоталітаризму показав, що, представляючи собою «міну сповільненої дії», заложену під ідеї демократії і правової держави¹, правовий популізм не узгоджується з об'єктивно існуючими інтересами і чеканнями громадян, суперечить культурі суспільства, дискредитує право як соціальну цінність, сприяє збереженню правового нігілізму, прирікає правове регулювання на дефектність.

Законності властива функція правової соціалізації людини, тобто поступового формування у громадян високого

¹ Малько А. В. Популізм и право//Правоведение. 1994. № 1. С. 9.

рівня правової культури, правосвідомості. Процес правової соціалізації надзвичайно широкий за змістом і різноманітний за формами, він відбувається через різні канали впливу на свідомість людей через виховну роль права, участь населення у законотворчій роботі, здійснення правосуддя та ін. Йдеться про формування соціо-правової особистості — громадянина, якому притаманна певна сукупність інваріантних рис свідомості, призначенням яких є забезпечити правомірну поведінку в будь-яких життєвих ситуаціях. Серед таких рис найбільш помітними є: законслухняність, яка спирається не на страх перед покаранням за невиконання закону, а на свідомість в його справедливості і правомірності; віра в судовий захист своїх прав і свобод; усвідомлення принципів демократичності й законності як всезагальних і категоричних орієнтирів функціонування правової і політичної систем; необхідність боротьби з правовим нігілізмом; вміння оцінювати закон і його адекватне додержання та виконання як певні загальнолюдські цінності; бажання знати закон та вміло його використовувати; особисте переконання, що від власної законслухняної поведінки залежить благополуччя інших людей та ін. Особа, яка має усі названі риси, стає основою громадянського суспільства — бази правової держави.

Набуття в процесі здійснення вимог законності членами суспільства рис соціо-правової особи може здійснюватись безпосередньо або ж мати опосередкований характер. Механізм набуття цих рис впливає з того, що законність як принцип є посередником між волею людини та її поступками, діями, постійно впливає на всі елементи психіки і тим самим виступає засобом виховання поваги до права та закону. Остання — повага до закону і права — повинна стати елементами генної пам'яті й передаватись від покоління до покоління. На перших тропках по цьому шляху постає важливе завдання навчання населення України ідентифікувати себе із своїми правами, свободами, обов'язками, праводомаганнями, поступово позбавлятися почуття залежності від влади, яка «все може».

Законності властива й функція гуманізації суспільних відносин. Вона пов'язана з тісними зв'язками між вимогами права і моралі при провідній ролі останньої. Законність несумісна з наявністю таких політичної і правової систем, які зневажають людину.

Дії державної влади у відповідності з принципом законності сприяють формуванню у людей демократичного за своїм змістом світогляду, ядром якого є віра людей в свої права та свободи, в їх захист з боку держави. Одночасно у

людей виробляється позитивне ставлення до влади, а реалізація законів, які вона видає, набуває природного характеру. Вимагаючи таким чином відповідної поведінки в рамках закону, режим законності викликає виникнення у людей почуття поваги по відношенню один до одного, додержання етичних і моральних норм при вступі їх в будь-які контакти, здійснення сумісної діяльності. Загальнолюдська, особиста цінність законності виражається в тому, що у громадян виробляється неprimиренність до свавілля, беззаконня, насильства, під якими б гаслами, лозунгами вони не здійснювались органами державної влади.

Розглянуті функції законності складають лише частину всієї системи функцій, які висвітлені у літературі лише у постановочному порядку¹. Серед них такі, як забезпечення прав і свобод людини та громадянина, створення режиму найбільшого сприяння для особи; встановлення міри правозабезпеченості основних сфер державного і суспільного життя і упорядкування діяльності всіх суб'єктів політичного життя в межах конституційно-правового порядку; оцінка легітимності переходу державної влади від одного суб'єкта владарювання до іншого; забезпечення демократизму в діяльності державного механізму, плюралізму в усіх сферах суспільного і державного життя; забезпечення діяльності держави за принципом розподілу влади. Їх більш детальне дослідження, класифікація є завданням теорії законності.

Надійшла до редколегії 20.05.96

Ю. М. ГРОШЕВИЙ, академік АПрН України

ПРОБЛЕМИ МОРАЛІ В СФЕРІ КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

«Рівнем» моралі, що вимірюється в кримінальному судочинстві, може слугувати відношення до людської особи, визнання її соціальною цінністю.

Вирок суду, яким дається юридична оцінка діяння як злочинному і призначається міра покарання, є одночасно актом справедливої відплати «по заслугах» (*Justitia in suo cuique tribuendo cernitur*). З точки зору суспільної моралі покарання злочинця — це справедлива кара за вчинене. У свою чергу, виправдання невинного означає зняття з ньо-

¹ Див.: *Ткаченко В. Д.* Функції законності в правовій державі (до постановки питання) // *Правова держава Україна: Проблеми, перспективи розвитку. Короткі тези допов. на наук. повід. Респ. наук.-практич. конф. 9—11 лист. 1995 р. X.*, 1995. С. 41—42.